

Fällkniven från Nordiska sjuårskriget

ITIFF nr 1/2013 presenterade Sven Engkvist etableringen av Miliseum, med uppdraget att i ett nationellt perspektiv skildra begreppet regementsheden och den indelta armén. Regementsheden i Skillingaryd är Sveriges bäst bevarade militära lägerplats och ruvar på många hemligheter en avslöjas nu för TIFF läsare. Miliseum ingår i Sveriges Militärhistoriska Arv (SMHA) och det här är 11:e avsnittet i vår serie för TIFF, som startade i nummer 2/2012.

Text och foto: Miliseum Sven Engkvist

Miliseum invigdes den 14 september 2013. Bandet har just klippts av landshövdingen i Jönköpings län Minoo Akhtar-zand, flankerad av stiftelsen Regementsheden Skillingaryd ordförande Bengt Dahlqvist och museichefen Sven Engkvist t.h.

Nordiska sjuårskriget.

Det så kallade Nordiska sjuårskriget, vilket pågick mellan 1563 och 1570, har kallats ”det första stora kriget” i Norden och var inledningen på en närmast konstant krigisk 250-årsperiod mellan Sverige och Danmark, vilken pågick mellan 1563 och 1814. En period som avslutades först genom Norges avträdande till Sverige 1814.

Under Nordiska sjuårskriget stod Sverige på ena sidan och Danmark, Lübeck och Polen i allians på den andra. Kriget böljade fram och åter med varierande framgång. Danska framgångar till lands uppvägdes av svenska framgångar till sjöss. Men snart gled striderna in i ett kostsamt utnötningskrig. Kriget avslutades genom freden i Stettin 1570, utan att någon sida egentligen vunnit. Då Sverige tvingades köpa tillbaka Älvsborgs fästning genom den så kallade ”Älvsborgs första lösen”, kom villkoren dock att bli hårda för svenskarna.

Den danske
fältöversten
Daniel Rantzau.

Trots detta är Nordiska sjuårskriget idag nästan bortglömt, till stor del beroende på effekterna av senare tiders historia. Men av alla händelser under Nordiska sjuårskriget är den danske fältöversten Daniel Rantzaus blyxtangrepp på Småland och Östergötland senhösten 1567 kanske den mest spektakulära. Syftet var att tvinga Sverige till fred genom att slå till mot områden i centrala Sverige, som dittills varit ganska förskonade från kriget. Genom att ödelägga så mycket som möjligt, ville Rantzau tvinga fram ett avgörande. Hela fälttåget finns beskrivet i den krigsdagbok som senare sammanställdes i Rantzaus namn. Rantzaus armé bestod av 4000 man värvat fotfolk, samt ett par tusen ryttare och ett stort antal icke stridande och en

tross med 900 vagnar och tolv kanoer. Den 20 oktober 1567 bröt den danska armén upp från Halmstad. Man följde Nissastigen upp mot det första etappmålet – Jönköping. De tyska, skotska och danska yrkessoldaterna blev snabbt missnöjda med den mödosamma marschen genom skog och moras. Man klagade över att svenskarna undvek strid, övergav sina blockhus och ägnade sig åt att lägga timmerbrätar över vägen. Den 30 oktober hade man nått till Västra Jära by, nära dagens korsning mellan Nissastigen och riksväg 40. Genom några infångade svenska ryttare fick man kännedom om ett starkt befäst blockhus, där svenskarna avsåg att göra motstånd. I gryningen den 31 oktober sändes förtruppen under Christoffer von Dohna ut. Vid middagstid kom man fram till en plats beskriven som ”en hög klippta över vägen mot ett stort moras mitt i en skog”. Här låg blockhuset där de svenske väntade, ett tusental man >>>

både fotfolk och ryttare, samt några hundra uppbådade bönder. Styrkan leddes av Peder Kristersson Siöblad. Den danska styrkan var ungefär lika manstark, men mer stridsvan och bättre ledd. Efter en kort strid stormade danskarna den svenska ställningen och försvararna jagades på flykten. Trots svåra förluster uppnådde svenskarna ett väsentligt resultat, eftersom man hann förstöra den långa kavelbron över Dumme mosse och fick tid att evakuera och bränna Jönköping. Genom att staden förstördes berövades danskarna den bas, som kunde möjliggöra ett fortsatt vinterfälttåg. Men istället för att retirera, fortsatte Rantzau norrut över Holaveden och in i Östergötland, där man stannade fram till slutet av januari 1568. Först då framtvingade brist på förstärkningar en reträtt ner genom östra Småland. Återtåget gick lika härjande som under hösten, men istället för att ta Nisastigen tillbaka gick återtåget via Eksjö och Vetlanda vidare västerut mot Värnamo och dåvarande riksgränsen mellan Danmark och Sverige.

Projekt Getaryggen 1567

Detta är bakgrunden till det projekt, "Getaryggen 1567", som påbörjats av SMHA-museet Miliseum Skillingaryd och Jönköpings läns museum. Genom att ta utgångspunkt i den bevarade danska fältdagbok, som sannolikt fördes av Rantzaus fältpräst Christoffer Knoff, har platsen för striden lokaliserats. Men redan tidigare hade bland annat hembygdsvårskaren Harry Bergenblad i Huskvarna intresserat sig för drabbningen 1567. En av de första som omnämner striden är dock lantmätaren och folklivsskildraren Jonas Allvin år 1857. Daniel Rantzaus dagbok har också kommit i tryck, såväl hel som i valda delar, flera gånger. Projektet har hittills kunnat redovisa anmärkningsvärda resultat, vilka publicerats i fyra delrapporter för åren 2010-2013.

Foto: Daniel Petterzon

Arkeologiska undersökningar på Getaryggen.

Getaryggen 1567 Delrapport 2013-1.

<http://www.jkpglm.se/PageFiles/4368/Getaryggen-1567-Delrapport-2013-1.pdf>

Med i sammanhanget små resurser och i tid räknat begränsade fältinsatser, har en rikhaltig fyndflora kommit i dagen. Här ryms det mesta, alltifrån personliga utrustningsdetaljer, vapendelar, projektiler, ett daterande mynt och mycket mer. Fynden kan i sin helhet beskådas i Miliseums basutställning. Bland fynden finns också en vid första anblick ganska oansenlig fällkniv. Denna visade sig dock ganska snart ha mycket stort intresse! Nedanstående, redigerade, artikel är författad av fil.dr. Johanna Bergqvist vid Lunds Universitet och ingår i 2013 års delrapport från "Getaryggen 1567":

Vad en fällkniv kan berätta

I Angerdshestra socken i nordvästra Småland stod en strid mellan svenska och danska trupper den 31 oktober 1567, nära en plats kallad Getaryggen. Vid 2011 års arkeologiska undersökningar på platsen påträffades bland annat en fällkniv. Den har ett tjockt rundat skaft av järn och ett knivblad med en troligtvis rak egg. Eggen är dock nästan helt infälld och därför inte möjlig att studera i sin helhet. Knivbladets rygg är brant

snedskuren mot spetsen till. I hopfällt skick är kniven drygt 11 cm lång. Mycket snarlika knivar har påträffats arkeologiskt i Skara samt i Vadstena kloster. Även i kvarteret Kammakaren i Sigtuna och i kvarteret Glädjen och Gyllenkrok i Lund har liknande knivar hittats. Själva vitsen med fällknivskonstruktionen är att eggen kan fällas in och därmed skyddas mot skador och slitage och därför hållas skarp. Skaftthylsan, som ofta var i ben eller metall, är dessutom lättare att hålla ren än en mjukare knivslida i exempelvis läder. En nackdel är dock att knivbladet inte är lika fixerat i förhållande till skaftet (hylsan) som på en vanlig kniv, och därför kan vara något mindre stabilt. Fällknivar tolkas ofta slentrianmäs-

sigt som rakknivar, men faktum är att de under den aktuella perioden användes för flera olika ändamål. Fällkniven var inte minst ett vanligt och viktigt instrument inom kirurgin. Fällknivar med rak egg användes för såväl kirurgiska ingrepp som för rakning, vilket kunde göras av såväl medicinsk-kirurgiska skäl inför en behandling, som av estetiska, medan knivar med rundad egg fungerade sämre för rakning, men bra som skalpeller. Fällknivar förekommer inte sällan på illustrationer föreställande kirurgiska ingrepp, humandissektioner och bardskärer. I till exempel det mycket inflytelserika anatomiska verket *De humani corporis fabrica* från 1543, av den berömda Andreas Vesalius, avbildas fällknivar på bland annat titelillustrationen. Dessa fällknivar har triangulära blad med rak egg och rak rygg och snedskuren spets. Faktum är att instrumenttypen var så viktigt och central för barberarkirurgerna att den med tiden kom att stå som symbol för dem och deras verksamhet, något som framgår av träsnittet i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, 16:e boken, kap. 50. Barberarkirurger kallades i Norden oftare för bardskärer, eller, om de var verksamma i militära sammanhang, fältskärer. Fällkniven från slagfältet vid Getaryggen kan alltså ha använts som rakkniv eller skalpell – vilket det var, är vanskligt att säga utifrån föremålet i sig. Det krigiska fyndsammanhanget är emellertid intressant, eftersom det alltså rent hypotetiskt kan röra sig om en fältskärs kniv. Kniven är påträffad i ett område där danska trupper (eg. skånska friskyttar under Mickel Gönge) enligt Daniel Rantzaus egen fältdagbok anföllit en framskjuten svensk postering. Att fältskären utfört kirurgiska ingrepp ute på fältet mitt under stridens hetta är inte

sannolikt, men kanske togs sårade om hand på platsen sedan slaget ebbat ut. Det kunde då röra sig om att skära loss projektiler eller utföra nödvändiga amputationer. Den vid Getaryggen påträffade kniven kan mycket väl ha använts för detta, åtminstone för att avlägsna mindre och mer ytligt sittande skjutprojektiler och för att utföra mindre amputationer. Arkeologiska belägg för militär sjukvård i svenskt material är annars ganska få, men det finns enstaka exempel. Föremålen i fråga är dock inte påträffade på själva slagfälten, utan vid borgar och i städer. Tydligast fält- eller bardskärskoppling har tänger som använts för att

Fältskärens fällkniv.

avlägsna skjutprojektiler; en instrumenttyp som kom att utvecklas under 1500-1700-talet. Ett par av dessa fynd har troliga dateringar till 1500-talet och har påträffats vid Läckö slott respektive i Lund. Det har även hittats ett kirurgiskt brännjärn med trolig datering till 1500-talet, i Nya Lödöse, samt ett i Vadstena kloster, från tiden då detta var ett "krigsmanshus" (hem för invaliderade krigsveteraner), det vill säga efter 1641. Ett sådant brännjärn användes för att stilla blödningar och förhindra infektion i större öppna sår och skador och började användas mer

från 1500-talet och framåt. I tomtuppteckningar från Lund kan man notera att särskilt många bardskärer finns omnämnda vid 1540-talets andra hälft samt på 1640-talet. Man kan fundera över betydelsen av de svensk-danska krigerna under mitten av 1500-talet och under 1600-talet för tillgången till bardskärer i staden. Troligen innebar krigerna att fler personer lärdes upp i bardskärsyrket som fältskärer och att dessa under fredligare tider praktiserade sina kunskaper i det civila samhället istället för på något slagfält.

Fältskärens fällkniv

Att det verkligen var i alla fall en fältskär på plats på Getaryggen den 31 oktober 1567, vet vi genom ett direkt omnämnande i Rantzaus dagbok:

”Av de våra hade inte mer än 19 blivit på platsen och däribland en skotsk adelsman, som blivit dödligt sårad. När brodern till denne skotte påträffade sin broder så svårt sårad, förde han några av sina kamrater jämte en fältskär till honom och frågade dem, om det enligt deras mening fanns något hopp om livet för hans sårade broder. Men då det icke fanns något hopp, ville han av broderlig kärlek förkorta pinan för sin broder, grep därför en hillebard, stack ihjäl honom och gjorde en grav, i vilken han lade honom och bevisade honom sålunda den sista broderliga tjänsten i denna världen.”

Kanske är det just denna anonyme fältskärs kniv som vi nu har återfunnit... ■

Miliseum Skillingaryd

Kontakter:

sven.engkvist@vaggeryd.se
Tel: 0370-67 82 62